

XXXV. ARAD-ZARÁNDVÁRMEGYE BEHÓDOLÁSA.

A jenei uradalom rendezése. Moharem basa levágatása. Csata Jenő és Karalyos közt. Haller Gábor befejezi Jenő építését. Portyázások Jenő s Arad közt. Erdély s a megyék felbuzdulása Jenő megvédésére. Arad visszavétele. A párlúlései győzelem. Boros-Jenőt az őrség feladja a töröknek. Arad-Zarándvármegye nagy része behódol.

I. Rákóczy György fia és utóda, II. Rákóczy György, atyjához hasonló buzgósággal folytatta Boros-Jenő építését s vele Arad-Zaránd biztosítását. 1649. márcz. 10. az országgyűlés XLIII. t.-cikke megtagadta ugyan az ingyen igáskocsikat, portánként azonban 1 frtot szavazott meg Jenő és Várad erősítésére¹⁾. 1650. okt. 24—29. az országgyűlés rendezte a Boros-Jenő várához tartozó kincstári javak ügyét, a mi az őrség fizetése s a vár fenntartása tekintetéből nagyon is kívánatos volt. 63 egész falut, 15 részjószágot és 16 pusztított jelentett ki Zárándban és a régi Aradban kincstári jószágnak²⁾. E szerint 1) *a vár kétségtelen birtokai*: Székes-Agyag, Rakaszeg, Mogyorós, Felső-Kertes, Árok, Monostor, Kenderató, Gella, Fel-tót, Brusztur, Vályarév, Haroklyán (egy rész), Nagy-Püly, Vári, Simánd, Lavócz, Apa, Gyarmat, összesen 18; 2) *ez a 31 egész falu*: Honczisor, Balta, Zöldes, Bratina, Pravalin, Kis- és Nagy-Kápolna, mindahárom Köved, Csigérfalva, Felső-Ménes, Vasolicza, Brán-Ménes, Nádas, Alsó-Füzegey, Pless, Plopp, Solymos, Oszoly, Martonos, Zomboly, Boros-Telek, Kom-lós, Marócz, Bakonyszeg, Új-Árkos; mind a két Bernót, Sikola, Szent-Kereszt; 3) *a sebtelyi és pankotai részjószági*; 4) *ez a 16 puszt*: Pinkó, Alsó-Ménes, Szilgovicza, Alsó- és Felső-Tibod, Szasznaakfalva, Felső-Füzegey, Alsó- és Felső-Komonicz, Drégen, Válszazest, Bál- és Csele-Csiszer, Majánosd és Felső-Aranyág; 5) szerződés és hirdetés alapján örökösen a kincstárnak ítélték oda ezt a 14 egész falut: Nagy- és Kis-Csálya, Gabonáz, Sír, Galsa, Kása, Aranyág, Kalodva, Kázmér, Panád, Szent-Márton, Köszönd, Makszina, Csót; és 6) *ezt a 13 részjószágot*: Lugozó, Kápolnás-Kövesd, Felső- és Közép-Árkos, Técs, Csomótelke, Pipaly, Bosova, Hatincza, Felső-Mogyorostya, Sebes, Odvas és Boros-Megyer.

¹⁾ Erdélyi Orsz. Eml., XI. 61. — ²⁾ U.-o., 110—112. Tört. Adattár, II. 152. NRA 1862., 47.

A fejedelem zálogba vetette, rövidebb időre eladta; vagy a korábbi tulajdonosoknak jóáron engedte vissza utóbb a felsorolt javak nagyobb részét; a legnagyobb ilyen adományban 1651. febr. 4. Marosnémeti *Gyulai* Ferencz részesült, a ki 1649. óta borosjenei főkapitány s 1649. decz. 15. óta egyúttal zarándi főispán volt. Az ő idejében Zarándmegye Jenő építésére a deszni uradalmat is kötelezni akarta, mit ez azzal tagadott meg, hogy Jenő sem járúl Deszni várának építéséhez. Zaránd- és Aradmegyéknek Jenőben 1651. január 31. tartott gyűlése ez ügyben a fejedelem intézkedését kérte. Attól féltek, hogy Kornisék gondatlansága miatt elfoglalja Desznt a török. »Holtig való gyalázzattól félttem magamat s gyermekeimet — szólt a kapitány, — mert Desznt Jenő egyik bástyájának tartom.« Valóban résen kellett állni, mert csak harmadnapja, január 29.-én történt, hogy a portyázó gyulai törökök két jenei vitézt levágtak, a deszni *Rácz* Pált pedig a rablásról visszatérve a bekényi (buttyini) révnél megszorították, s ha ő-maga a Körösön át elmenekülhetett is, lovát elrabolták. Az e miatt elkeseredett jeneiek bosszúra gondoltak. Idáig jó szomszédság uralkodott a végházakban lakó magyarok és törökök közt. A jeneiek szabadon jártak-keltek Gyulára, Lippára, Aradra, a törökök pedig Jenőre, Szalontára, Váradra. Ha a mostanihoz hasonló kihágás esett, a basák írásban intézték el a dolgot a magyar kapitányokkal. Most azonban maga a nép akart elégtételt venni. Ekkor történt, hogy *Moharem* gyulai basa, kinek híre nélkül estek azok a portyázások, Jenőbe utazott, hogy fiát ott hagyja a magyar nyelv megtanulása végett valamely előkelőbb ismerősénél. Az útközben reátámadt jeneieket magyarul kérte, hogy ne bántsák, hanem — ha fogva is — Jenőbe vigyék, hol majd eligazítja ezt a dolgot; utóbb már csak teljesen ártatlan fia életéért könyörgött; a jeneiek azonban levágták mindkettejüket s négy emberből álló kíséretüket, egy másik faluban pedig szubasáját is megölték¹⁾.

A parasztok helyesen okoskodtak, hogy most már bosszúra gondol a török s úgy nő a száma Gyulán, »mint a fűszál.« Alkalmasint Jenőt akarja fölverni, vagy Desznt fölégetni; pedig Deszniben csak 3 lovas és 30 darabant őrzí a várat s így várnagya, *Pankotay* András febr. 2. nem ok nélkül kérte urát, hogy legalább a papmezei darabontokat küldje segítségül, a bekényi bírót pedig harmadmagával s a sebészszel együtt hírek szerzése végett rendelte magához²⁾. Földváry Ferencz kapitáni 1651. ápr. 24.-i jelentése szerint már a végházak bégjeihez ki is adta utasítását a vezér, hogy a mely pillanatban a temesvári basa parancsát veszik, azonnal elindúljanak a jeneiek ellen³⁾.

A veszedelem csak 1652. szept. 8.-án következett be egész nagyságában. A gyulai, szolnoki és lippai törökök úgy intézték a dolgot, hogy

¹⁾ *Szalárdy*, 260. De ő az esemény idejét 1652-re teszi. — ²⁾ Közli *Fábián*, I. 86—8. — ³⁾ *Szilágyi*, Erdély és az északkeleti háború. I. 214.

Gyuláról eznapi éppen délután egy óra tájban érkezzenek Jenő alá, mikor az ünnepnapon evéssel, ivással eltelt vitézek legkevésebbé gondolnak támadásra. A várostól csak negyedórára levő Gyarak falu felgyújtása után¹⁾ azonnal a vár alá nyargaltak. A riadóra a nemesek *Hegyessy* István alispán s a fizetett lovasok *Ujlaky* László alkaptány vezetése alatt lóra kaptak, a gyülekezőt be sem várták s a nagy sietségben még csak haditanácsot sem tartva, azonnal az ellenségre ütöttek. A törökök messze csalogatták *Hegyessy* nemeseit Gyarakon túl, körülbelül *Karalyosig*, a mai Kerülősig, a hol a rendetlenül rohanó s már fáradni kezdő magyarok Memhed gyulai alajbég pihent dandárával kerültek szembe. Azonban úgy is oly erővel rontottak rájuk, hogy a törökök már futni kezdettek s az alajbég és az agák csak kardlapozva bírták rá őket, hogy ismét szembeforduljanak. Ekkor oldalt s hátulról is a magyarokra estek az elrejtett török hadak, úgy, hogy az egyenetlen mérkőzésben elesett mintegy 75—80 nemes és a futók közül is csak azok menekedtek meg, kik nem az országu-ton, hanem az erdőben bujdokolva ügyekeztek visszajutni Jenőbe. *Ujlaky* László fizetett népében nem esett ilyen nagy kár. Az alkaptány ugyanis már Gyarakon túl észrevette, hogy lesbe akarják csalni s fegyverrel, szép szóval, fenyegetéssel megállítván, rendezte és Jenő felé vezette vissza csapatát. De már Jenő alatt is útját állották a törökök. A kifejlődött heves csatában kopjával sok súlyos sebet ejtettek *Ujlakyn*, lovas hadnagyát, a vitéz *Botha* Istvánt pedig többet magával levágták s a többiek is csak bajjal menekülhettek vissza a várba.

Másnap kétannyi török halottat fuvaroztak a parasztok Gyulára, mint a mennyi magyart szállítottak a jenei temetőbe. Ezzel azonban még nem ért véget a kellemetlenség. A törökök nagy lármát csaptak a portán, a minek *vegyes vizsgáló-bizottság* kiküldése lett a vége. A vizsgálat kiderítette, hogy a jeneiek csakugyan ártatlanul ölték meg Moharemet, másrészt azonban magánál a vizsgálatnál is oly durván és kihívóan viselkedtek *Ujlakyval* szemben, hogy társaival együtt ismét csak alig szabadulhatott meg a lekaszabolás elől. A jó szomszédság pedig sohasem állott többé helyre a jeneiek és a gyulaiak közt²⁾.

Időközben Gyulai Ferencz, kit a fejedelem az 1651. febr. 4. elhunyt *Jármay* Ferencz helyett váradi kapitánynya nevezett ki, nyugodtan távozhattott Jenőről, melynek főkapitánya most *Haller* Gábor, a külföldön képzett kiváló matematikus lett, ki már évek óta vezette *Boros-Jenő* építését s most be is akarta azt végezni. Télen át annyi meszet égettetett mindig s tavasszal annyi követ hordatott össze, hogy minden nyáron elkészülhe-

¹⁾ Nem *Gurba* ez, mint *Szilágyi* S. hiszi (*Vértanúk*, 157.), nem is *Erdő-Gyarak*, vagy *Gyorok*, mint mások gondolják, hanem az a *Gyarak*, melyet *Gurba* és *Jenő* közt említ a *Losonczyak* részére 1553. kiadott ígató parancs (*NRA.* fasc. 397. nro 31.) s melyet 1732. is mint pusztát kapott *Rinaldo* modenai herczeg. — ²⁾ *Szalárdy*, 260—4.

tett a vár egy-egy külső bástyájának megépítésével. Először is a legnehezebb föladatot, a délkeleti bástya megrakását fejezte be. A Körös vize ugyanis ezt az oldalt ostromolta legjobban s itt kellett azt kétfelé osztani. Mivel a bástya szögletei és szárnyai jobbadán a vízbe estek, hatalmas czölöpökre építette az egész alapot. Azután az éjszakyugati, majd a városra néző délnyugati emeltette föl, míg a negyedikhez, az északkeletihez csak most, a veszedelem után fogott egész erővel. A vár keleti részét, hol 1636-ban Rákóczy táborozott, hatalmas gátakkal biztosította a Körös áradásai ellen, a sziget éjszaki (Bélre néző) részétől kezdve pedig az északkeleti bástyáig, hol a Körös nyugatfelé fordul, tágas és mély árkot ásatott s az árkon belül erős, töltött palánkot készített, ott új várost alapított s abba ráczokat s más jelentezőket telepített. A két várost felvonó híd kötötte össze s felvonó híd vezetett a várból a szigetre is, hol a hídfőnél őrhelyet építtetett.

Haller Gábor.

A Körösre néző délkeleti bástyán ez a felirat állt:

»PROPUGNACULUM HOC
EXSTRUXIT TEMPORE S. M. GABRIE-
LIS HALLER DE HALLERKEO CELS-
ISSIMI PRIN. TRAN. CONSILIARII ET REGNI
COMITE DE ZARAND AC ARCIS
DE BOROSIENEO CAPITANEUS B. R. A. S.M. 1652.«

Egy másik kapubejáró fölött pedig a Rákóczyak címere díszelgett³⁾ s a bástyákon is az ő címereikkel ellátott hatalmas ágyúk ásítottak⁴⁾.

»Háború és műveltség tart fenn minden államot« — szólott II. Rákóczy György kevéssel azután, hogy a Gyarak alatt portyázó gyulai törö-

¹⁾ Szalárdy, 265—6. — ²⁾ Most a vár főbejárata fölött áll. Utolsó betűi elmosódottak. Ezt a várat Atsél Péter helyreállíttatván, a honvédségnek ajándékozta. A helyreállítás Handélmann terve szerint készült, de az akadémia archaeol. bizottsága 1872. január 9. a rajzok bemutatásakor sajnálatát fejezte ki, hogy a vár hajdani alakját oly kevéssé vette tekintetbe s hogy kelleténél régibb alakokat használt. (*Arch. Ért.* 1870., 162.). — ³⁾ Jelenleg a gr. Zselinszkyék neudorfi kastélyában van befalazva, hová a korábbi tulajdonos, Lovász kamarai praefectus vitette. — ⁴⁾ Egyiknek rajzát közölte az Ország Tükre valamelyik száma. Egy kisebb része hiányzott ugyan, de azért szép példány volt. Szabó Alajos harangot önttetett belőle valamely kisebb község számára.

kökökkel 1652. szept. 8.-án nyíltan megütköztek a jeneiek¹⁾. »Országainak belsejében tehetségéhez képest ápolja a fejedelem ezt az útbbit; mivel azonban az országot ellenséges népek környezik, a végeken várakat kell építtetnie s fenntartania«. Kivált Boros-Jenő van úgy szólván a csatamezőn; falakkal és bátor férfiakkal tehát a többinél jobban kell megerősítnie. Azért decz. 23. a jenei lovas- és gyalogkatonáknak adta azt a szigetet, melyet idáig a vár kapitánya használt; egyúttal azonban újabb rendszabásokat bocsátott ki a vitézek számára. Katonai tekintetben az volt a legfontosabb, hogy külön hadnagy alatt álljanak, kit a vár főkapitánya, esetleg az alkapitány nevezzen ki és eskessen föl a törvényes fejedelem, az ország s ama hely védelmére. Hasonló esküt tegyen a sziget minden többi lakója, kik közé a fő-, vagy alkapitány tudta nélkül más be ne telepedjék. Mindkét rendű vitézek elegendő fegyverzettel legyenek fölszerelve; és pedig a lovasok lóval, jó dárdával s puskával; a gyalogok lándsával, hosszabb puskával s más fegyverekkel²⁾.

Viszont az 1653. márcz. 15. kihirdetett approbata constitutio határozottan az ország jószágának, tehát olyannak nyilvánította Jenőt, melyet a fejedelem visszavonhatatlanul el nem ajándékozhat; a IX. t.-cikkben elrendelte, hogy a jenei nemesek kerülőket (czirkálókat) tartsanak, illetőleg hogy azok, kiket közölök a jenei kapitányok kiküldenek, 200 frt pénzbírság terhe alatt legyenek kötelesek megbízható híreket hozni a hódoltság területéről; a XVI. t.-cz. pedig minden kaputól újabb 2 frtot ajánlott meg kivált a Jenőben elkezdett építkezések folytatására³⁾. Annyi huszár és dragonyos volt már ebben az időben Jenőben, hogy mikor a töröknek Oláhország felől való támadásától lehetett tartani, Kemény János szerint »a hely derekas megszűkülése nélkül« lehetett egy részöket a csataterre vezetni⁴⁾.

Pedig Boros-Jenő, akkor két vármegye székhelye, koránsem volt olyan népes, mint a milyennek Kemény megjegyzése után vélhetjük. Kiténik ez az 1655. febr. 20.-án hozott IV. t.-cizikkból, mely szerint Jenőben »nagy haszontalan pusztahelyek« vannak, a melyeken a vitézlő rend jó házakat építhetne, ha méltányos áron megszerezhetnék a mostani birtokosoktól; a VIII. t.-cizikkben eltiltják ugyan a jobbágyoknak Jenőre való betelepését, a X.-ben azonban az ötvösökén s a borbélyokén kívül inkább eltörlik a Jenőben levő összes czéheket, csakhogy nagy sarczolásaiikkal el ne riaszszák azokat a mesterlegényeket, kik azért mennének a haza más részéből Jenőbe, hogy ott a fizetett nép, vagy a nemesség közt letelepedve szolgálhassanak⁵⁾.

Haller Gábor olyan »jó vigyázó és gondviselő, jó fundáló és szorgalmatos embernek« bizonyult Jenőben, hol különben, birtokai nem lévén,

¹⁾ Szilágyi, Vértanúk a magyar történetből, 157. — ²⁾ A latin privilegiumot közli Fábrián, I. 222—3. — ³⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XI. 166., 168. Tört. Adattár, II. 150. — ⁴⁾ Tört. Tár, 1889., 458. — ⁵⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XI. 193—5.

csak időnkint tartózkodott¹⁾, hogy a fejedelem udvarmesterré sem akarta (1654. ápr. 14.) előléptetni mindaddig, míg »Jenőből az építésért ki nem bontakozhatik«²⁾. Szükséges is volt a vigyázat, mert ugyanakkor, mikor 1654. nyarán Rákóczy panaszt emelt a budai vezérnél a lippai alajbég pusztításai ellen, a vezér magához rendelte ugyan a vádlottat, ezzel egy időben azonban nemcsak meghallgatta a temesvári és gyulai alajbégeknek a fejedelem ellen intézett heves kifakadásait, hanem tanácskozott is velök, »miformán vehetnék kézhez Jenőt, hogy azután nagyobb zűrzavar ne következne belőle«. A két alajbég azt válaszolta, hogy ez az ő gondjuk; s ettől fogva annyit zaklatták a megépülése óta rájuk még kívánatosabb Jenőt, hogy a fejedelem 1655. szept. 13. a portán már »triplás megtromfolással« fenyegetőzött. »Ez egyszer ne cselekedje — csitította követeit a nakib; — szenvedjen, bizonnyára megbünteti a hatalmas császár a hibásokat; a végekre pedig külön gondviselés lesz«³⁾. Természetes, hogy nem lett. A szolnoki várban raboskodó magyarok 1656. ápril 14. Koháry Istvánhoz írt levelökben felpanaszolják, hogy a váltságdíjjok összegyűjtésében fáradozó kezesek közül Arad várában hatot, Szolnokon pedig kettőt tartóztattak le a törökök; mint mondták azért, mert a magyarok viszont az ő rabjaikat fogdosták el⁴⁾. A nagyvezír a gyulaiakra, temesváriakra és lippaiakra kívánta hagyni a tettesek megbüntetését⁵⁾.

Mehmed bég temesvári basa 1657. márcz. 23. azon panaszkodott, hogy most is Jenőben tartózkodnak azok a jenei és szalontai »latrok«, kik péli jobbágyait s a Jenő felé utazó temesvári olasz kereskedőket kifosztották s hogy a jeneiek egyre dúlják a török hódoltságot⁶⁾. *Haller* Gábor jenei főkapitány viszont a törököket vádolta, kötekedéseik miatt. Történt, hogy a jeneiek nyár elején Arad alól elhajtották a törökök ménését⁷⁾. E miatt *Haller* vizsgálatot rendelt ugyan, a gyulai törökök azonban nem várták be ennek a végét, hanem a magyarok lovainak elhajtásával akartak bosszút állani. Június 3. éjjel egészen a jenei Strázsa-hegy alá jött 30 török, egyrészt, hogy a kipányvázott lovakat Gyulafelé tereljék, mi azonban a nagy ködben nem sikerült, másrészt, hogy a környéket jól szemügyre vegyék s az őrséget a háttérben fölállított lippai, gyulai és csanádi törökök rejtett hadállása felé csalogassák ki. *Haller* azonban, kit kéz alatt Lippáról már harmadnapja értesítettek erről a cselről s ki ennek következtében szalontai hajdúkat is rendelt maga mellé, nem engedte kitörni a jeneieket, pedig *Vér* András, kit törökös magaviselete miatt leszi-
dott, e miatt lelövésével fenyegette. Június 4. éjjel viszont *Dioszegi* Kristóf deák jenei szolgabíró feles számú ménését hajtották el a törökök. A mellett egyre gátolták, hogy a lippavidéki rácz községek s egyéb jobbágyok

¹⁾ *Szalárdy*, 254. — ²⁾ *Szilágyi*, Erdély és az északkeleti háború. I. 309. — ³⁾ *U.-o.*, I. 357., 560. — ⁴⁾ *Szászadok*, 1871., 215. — ⁵⁾ *Szilágyi*, id. h. II. 219. — ⁶⁾ *Törökm. Tört. Eml.* V. 440. — ⁷⁾ *Szilágyi*, Erdély s az é.-k. háború. II. 389., 410., 506.

beszolgáltassák köteles adójukat s mindenképen akadályozták, hogy éllemmel és más szükségességekkel lássák el a várat¹⁾.

Talán ez volt az oka, hogy az év elején a porta akarata ellenére Lengyelország ellen kezdett háborújába el sem vitte a fejedelem Hunyad és Zarándvármegye nemességét, hanem itthon hagyta vigyázatra. A többi nemesség színe-java oda is veszett a szerencsétlen küzdelemben, minek megtorlása végett a porta mindent elkövetett II. Rákóczy György elkergetésére. »Nehezen hiszem — írta Barcsay Ákos már aug. 13.-án, — hogy Jenő is most oda ne csúszszon»²⁾. Várad, Jenő és Sarkad megtagadta a hódolatot a törököktől való félelemben ideiglenes fejedelemségre választott Rédey Ferencztől³⁾. A jeneiek azzal sem törődve, hogy a fejedelemségre való törekvésről vádolt Wesselényi hír szerint már oda ígérte Jenőt, Sarkadot, Lugost és Karánsebest⁴⁾, főkép a jenei származású ifjú *Teleki Mihálynak*, az utóbb híres államférfiúnak biztatására, híven kitarottak bujdosó, üldözött fejedelmök mellett. Pedig Szinán basa Lippáról már okt. 30. tudatta Barcsay lugosi bánnal, hogy Memhed basa Drinápolyból elindult Rákóczy megbüntetésére; fölhívta tehát, tartson Lippán fejedelemválasztó országgyűlést a három nemzettel⁵⁾.

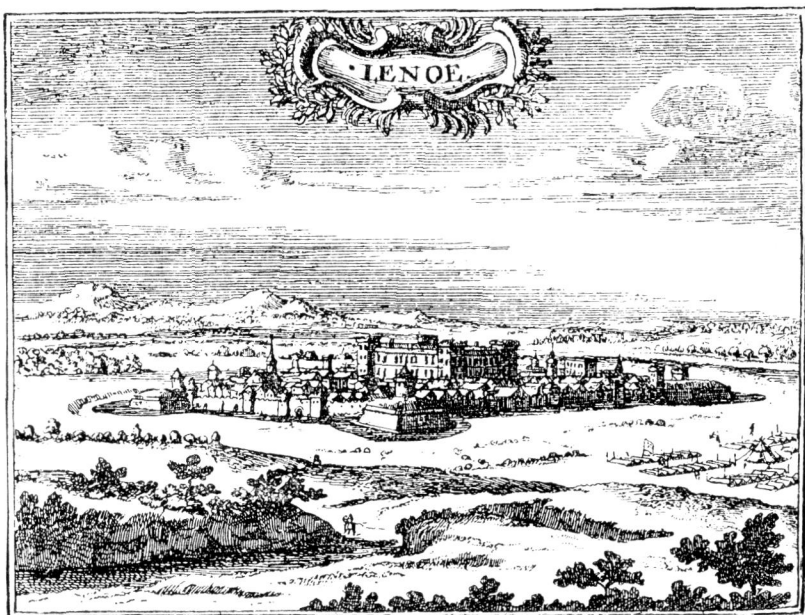
»Nem végház-eladással akarunk fejedelemséget keresni — tört ki *Rákóczy* decz. 18. a rendek előtt, — hanem azért mindeneket elkölteni, életünket letenni készek vagyunk.« Nem tűrheti, hogy Jenő átadásával a török nyakára üljön a hazának s hogy ezentúl fejedelemségre lehessen akár-miféle önző ember, a ki egy-egy végvárt odaajánlani hajlandó. Ma Jenőt kívánja a török, holnap Lugost, Szebent, Brassót vagy Váradot követelheti s fejedelem helyett utoljára is basát tesz Erdélybe. Inkább koldúlni menne feleségével együtt, mint hogy nemzete romlásával, végháza, határai elidegenítésével uralkodjék. Rövid, mulandó életét mint keresztény és magyar fogja bevégezni, de megmutatja, hogy igaz volt nemzete és hazája iránt⁶⁾.

1658. január 16. szemére lobbantotta Rákóczy az országgyűlésnek, hogy nem tartották meg a rendek a lemondásakor tett pontokat, s január 14. emelt követeléseikre kijelentette, hogy Váradot, Jenőt s a hajdúságot nem adja ki kezeiből és senkit sem ment föl hűségesküje alól. Megvédi Jenőt s kegyelmet ad mindazoknak, kik hozzá visszatérnek⁷⁾. S a rendek »kicsitől fogva nagyig«, valóban egy szívvel és lélekkel kiáltottak fel, hogy készebbek magukat egy lábíg mind levágnatni, mint Jenőt odaadni; s hogy kardra kellene hányni azt a magyart, a ki török kézbe akarná adni Jenőt⁸⁾. Olyan nyilatkozat, mely nagyon illett a Mária Terézia meg-

¹⁾ *Szilágyi*, Erdély 409—411. — ²⁾ *U.-o.*, 369. — ³⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy György, 530—1. »A jeneiek azt mondják — írta nov. 21. maga Rákóczy —, ha fejedelmök nem lennénk is, nekünk tartják Jenőt.« — ⁴⁾ *Szilágyi*, id. h. II. 470. — ⁵⁾ *Törökm. Tört. Eml.* II. 443—5. *Szalárdy*, 347. — ⁶⁾ *U.-o.*, V. 448—9. — ⁷⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 266. — ⁸⁾ *Szilágyi*, Erdély s az é.-k. háború, II. 494.

mentéséért lelkesedő magyarok őseihez; s méltó következése, hogy január 22. ismét meghódoltak Rákóczynek. Lelkesedésök tüze a megyékre is elragadt; febr. 13. a hunyadiak jelentették ki, hogy sohasem adják meg Jenőt a töröknek¹⁾. Szabolcsvármegye kimondotta, hogy Jenő megtartása végett mindenkor készek levágtatni s egy halomba rakatni magukat s készek vérökkel megfesteni a jenei mező bokrait. Hasonló határozatot hozott Biharvármegye is²⁾.

»Jenei atyáinkfiai megtalálására — szólt az 1658. ápr. 9. hozott országgyűlési I. törvényczikk — végeztük egész országúl, három nemzetül, hogy ha ki Jenő várát vidéké-

Jenő vára 1658-ban.

vel, sőt szegény hazánknak akármely véghelyét is, akármí szín és praetextus alatt e hazától elidegenítené, sőt eddig is elígérte volna, vagy csak annak véghezvitelében consentálna is, eo facto in perpetuum proscribáltassék s mind maradéki átkozottak legyenek mind ezen, mind a más világon. Ez articulusunkat pedig oly örökös- és állandóképen végeztük, hogy soha se magunk, se maradékaink által semminemű ígéretekre, parancsolatokra, fenyegetőzésekre per contrarias constitutiones ne tolláltassék, hanem inviolabiliter observáltassék. A ki ezen articulusunknak tolláltatását proponálná, vagy proponáltatná is, ezen poenában incurráljon«³⁾.

Május közepén híre érkezővén, hogy *Gurdsi Kenán* budai basa csakugyan megindult Jenő ellen, a fejedelem máj. 27. kijelentette, hogy csupán úgy mond le újra, ha egyebek közt arról is biztosítja a szultán az országot, hogy Jenőt bántani és elvenni nem fogja⁴⁾. A Kenán támadásában

¹⁾ Erdélyi Orsz. Eml. XI. 360. — ²⁾ Szalárdy, 347—8. — ³⁾ Erd. Orsz. Eml. XI. 371—2. — ⁴⁾ Szilágyi, A két Rákóczy, 538—9.

bízó gyulaiak már május második felében elportyáztak Jenő alá. Egyszer el is hajtottak onnan 250 lovat; május 23.-án azonban nem sikerült ilyen jól a vállalkozásuk. A jeneiek kitörtek, a gyulai alajbéget 3 híres agával s több tiszttel együtt levágtak, míg közülük csupán egy esett el s 3 sebesült meg¹⁾). Ilyen nyugtalanító hírekre azonnal fegyverkezni kezdett a fejedelem s június elsején már Jenő alatt állott hadaival. Nem pénzzel akarta megtartani, mint a volt fejedelem, Rhédei tanácsolta neki²⁾), hanem népe erejével, vitézségével. Haller Gábor a mezei katonasággal lévén, *Ujlaky* László alispán vezette a vár védelmét. Nagy sürgetésére Gyulay Ferencz váradi kapitány már május 26.-án 200 lovast küldött át a szokatlanul megáradt Körösön s maga a fejedelem is azt hitte, hogy Jenő alatt lesz a döntő csata, mert a sarkadiak hírei szerint a budai vezér Gyula közelében, Mező-Megyernél ütött tábor. Úgy hitték, egyenesen Jenőre akar csapni; de azt is rebesgették, hogy Aradon át Temesvárra bocsátja hadait s ő-maga Gyulán akarja bevárni az erdélyiek békeajánlatait³⁾).

Május végén azonban már Lippa alatt állt a vezér s 31.-én a temesvári basa és ezer lovassal az esztergomi bég is csatlakozott hozzá. Most tehát június 3. a fejedelem elszállt Jenő alól⁴⁾) s egy ideig Biharban ügykezett növelni seregét. 19.-én ismét Csúcson volt, ott töprengvén, ne Jenő felé menjen-e az »ebekre«⁵⁾); 29.-én azonban már ismét Jánosdon szállította táborba fizetett hadait. Ott értesült róla, hogy a jeneiek megütötték a vezér előőrseit, tábora szemeláttára elfogták Haszán lippai alajbéget, ki Rhédei Ferenczet csak imént kecségtette fejedelmi bottal, karddal és kaftánnal⁶⁾), rabságba ejtették Memhed agát 5 törökkel együtt s mindet lefejezték. A jenei gyalogságnak egy másik csatájában a históriás énekekben emlegetett *Kádár* István egymaga három törököt vágott le⁷⁾).

Mivel Rákóczy úgy értesült, hogy a vezér július 6.-án egyenesen Jenőre támad, meg akarta előzni őt. Alig érkezett tehát hozzá *Szuhay* Mátyás kállói kapitány a hajdúkkal s az ónodiakkal, Jánosdról június 27. megindította hadait. Jenő közelében azonban nem találván ellenségét, még az őrség egy részét is magához vette s július 4.-én már a Csiger vizéig nyomult előre. Onnan 1500 lovassal Szuhayt küldte előre, hogy megtudja, Lippáról nem vonúl-e vissza Temesvárra a török; mert ha elvonul, 6.-án egyenesen Arad várát kívánta megostromolni. Portyázásra küldött egyéb hadai másnap eredménytelenül tértek vissza Arad alá, hová e közben ő-maga is érkezett. Arad ostromával akarta a Maros jobboldalára átcsalni

¹⁾ *Szilágyi*, 544. — ²⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 370. — ³⁾ *U.-o.*, XI. 394. — ⁴⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 544—5. — ⁵⁾ *U.-o.*, 546. — ⁶⁾ *Rhédei* L. Tört. Maradv. 49. — ⁷⁾ *Szilágyi*, A két Rákóczy, 547. *Kádár* István 1660. esett el. A róla szóló nagyon elterjedt éneket kiadta *Thaly* a Vitézi Énekekben. Egy változatát Mihály Farkas XVII. századbeli nótás könyvéből én is közöltem. (Nagyvárad *»Szabadság«*, 1879., 209—210. sz.).

a törököket, kiket a lippai jól megerősített hídon, vagy a nagyon megáradt Maros más pontján átkelve nem támadhatott meg.

Az aradi palánk török őrsége lövésekkel fogadta a fejedelmet. Mivel azonban a túlnyomó erő ellen a törökök nem tarthatták Aradot, odahagyták azt, mire a fejedelem azonnal felgyujtatta a várat. A futó törökök s Arad fölcsapó lángjai azután Kenánt is arra bírták, hogy Lippáról kimozdúljon; a magyarok pedig rendkívüli örömmel fogadták azt a hírt, hogy végre megütközhetnek a törökkel s eléjük indultak Pálulése felé.

Az ékalakban felállított magyar sereg jobb szárnyát *Gyulay* Ferencz váradi főkapitány vezette a fizetett katonákkal első sorba rendelt *Barkóczy* Istvánnal együtt; a balszárnyon *Szuhay* Mátyás kállói kapitány alatt a hajdúk foglaltak helyet, az első sorba azonban, *Keresztes* András parancsnoksága alatt, itt is a fizetett katonák kerültek. A tüzérséget *Gaudy* András vezette. Legszélről *Ébeni* István tábornok és *Bakos* Gáspár alatt szintén fizetett katonák őrizték a sereget oldaltámadások ellen. — A török sereget az egri basa és az esztergomi bég vezette, míg maga a budai basa a lippai, helyesebben pálulési szorosnál a janicsárok, a tüzérek és 800 lovas élén fedezte a menetet, melynek célja Jenővár meglepése lett volna. Most egy bokros helyen, sánczok s egy düledezett kőfal által védve állapodott meg. A csatát délelőtt tíz órakor a törökök előhada kezdte meg. A magyar sereg balszárnya azonban mindjárt kezdetben olyan erővel ütött a törökök balszárnyára, hogy az megfutni kényszerült, mire *Barkóczy* alatt a jobbszárny is üldözni kezdte. A pálulési szorosban azonban, hol a törökök legrendesebb katonasága állott, szembefordult a futóhad, mire makacs és elkeseredett küzdelem fejlődött ki. A főparancsnokságot *Ébeni* István vette át, ki attól tartva, hogy az üldözés hevében felbomlott hadirenden a hirtelen egybeverődött törökök áttörhetnének, *Gyulay* segítségével rendezni s e végből kissé hátrább vezetni iparkodott seregét. A janicsárok az ágyúk gyilkos tüzének védelme alatt valóban heves támadást intéztek a magyarok ellen; viszont azonban *Gaudy* is igen heves tüzelést kezdett az erdőségben kitűnően elhelyezett ágyútelepéből, és oly pusztítást vitt véghez a törökök tömött soraiban, hogy ennek láttára a magaslatok megszállására kiküldött magyarság lelkesedve és villámgyorsan csapott le Kenán hadaira s így bekerítve, valóságos mészárlást vitt véghez benne. Négy óra tájban már csapatonkint menekedett a török katonaság s lelkendezve futott Lippa felé, hová az elsők közt érkezett Kenán basa, ki a csatát idáig egy dombról szemlélte. Háromezer török holtteste borította a Páluléséről Lippa felé vezető útát; elesett maga az egri basa és az esztergomi bég is, *Haszán* basa, a budai tihaja pedig fogságba jutott, míg sokan a Maros hullámaiban találták vesztöket. Három nagyobb ágyún kívül zsákmányul számos társzekeret s 200 foglyot ejtettek a magyarok, kiknek ez a győzelme csupán húsz ember életébe került. Az elesettek közt volt *Forray*

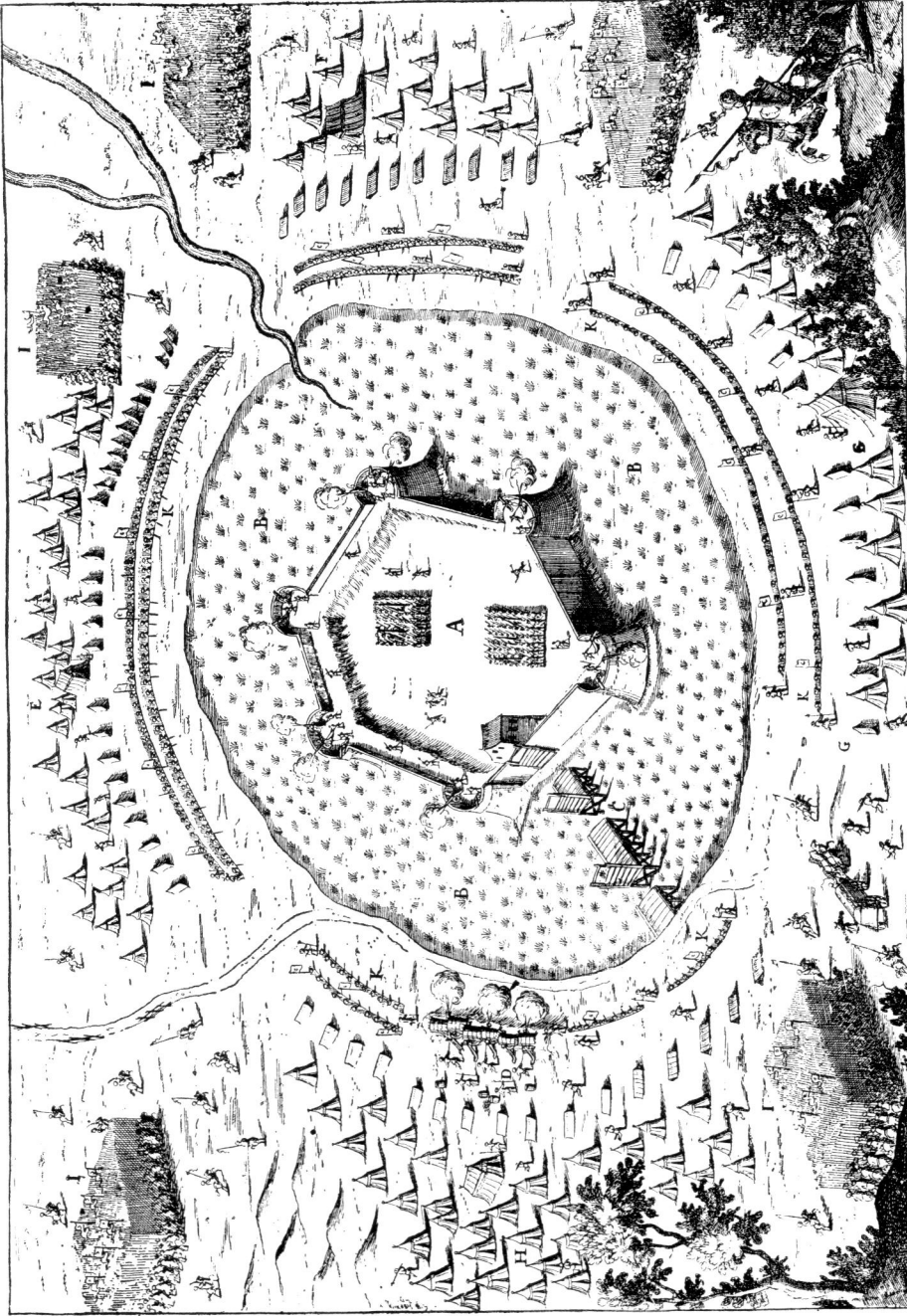
János hadnagy is, az Aradvármegyében utóbb nagy szerepet játszott Forray-család alapítója¹⁾.

Várallyay Lőrincz, a fejedelem udvari prédikátora, a mint megszűnt az üldözés, melyet a megeredt záporban, az ingoványos, cserjés földön úgy sem folytathattak sokáig, azonnal istentiszteletet tartott s az egész sereg buzgón énekelte a hálaadó zsoltárokat²⁾.

»Kérkedhetik az igaz magyar szív aradi nyereséggel — ha nyert véle« — gúnyolódtak Rákóczy ellenségei. »Arad s Lippa közt való mezőben — mondták³⁾ — kivoná kardját újabban; annak élivel vágta ki magát hazájából; veszni hagyá Erdélyt, mégis bátran hordozza terhét, boros örömmel tetézi bánatát«. Rákóczy azonban valóban igen is józanul és öntudatosan cselekedett, midőn győzelmének teljes fölhasználásával nem akarta végkép maga ellen ingerelni a törököt. Ha a roppant áradások nem akadályozzák, kétségkívül azonnal Lippa ostromára vezeti győztes seregét. Így azonban takarodót fúvatott s másnap Pálulése alól ismételve az aradi táborból a harcz megkezdése előtt tett nyilatkozatait már békeajánlatokkal kereste föl a budai vezért. Kenán hevesen szemére lobbantotta engedetlenségét, Arad kastélyának elégetését, elrontását és azt, hogy »midőn a gonosz emberek megszámlálhatatlanok volnának, mi-reánk rohanának s kimutatók az ő belső ellenséges voltukat s nyilvánvaló pártolásukat«⁴⁾. Vereségének ezen körülírása után csak annyi időt engedett a budai basa, a mennyi okvetetlenül szükségesnek látszott hadai összeszedésére és rendezésére. Mikes Kelemen szerint azzal hetvenkedett, hogy beveszi *Fenőt*, ha minden téglá ezer janicsárja elvesztésébe kerül is⁵⁾. A basa hidegségén boszankodva, Arad táján ismét megjelent a fejedelem s ott három napig táborozott, de hiában keresett átkelő helyet a Maroson. Ezt az időt különben arra is használta, hogy töből elpusztítsa és hamuvá égesse Arad várának még megmaradt kerítéseit és palánkjait. Julius 9.-e táján visszaindult egész seregével, melyből ezer lovast mindjárt a pállülési csata után Gyula fölverésére küldött. Július 12.-én Székelyhídon pihentette seregét, s azután nagy diadallal vonult be Váradra, hol a hálaadó zsoltárok elzengése után *Nagyary* Benedek, korábban jenei, ekkor pedig váradai prédikátor, megható szavakban kérte az Istent, áldja meg továbbra is a nemzetet és a fejedelmet⁶⁾.

Aradi győzelmének híre reményeket keltett ugyan a kereszténységben, az esztergomi érsek azonban azután is megújította még június 28.

¹⁾ *Basire* védőírata a durnhami káptalani levéltárból. Közli *Krópf* Lajos, *Tört. Tár*, 1888., 562—4. Némi eltéréssel *Szalárdy*, 359—361. V. ö. *Szilágyi*, A két Rákóczy, 549—550. Erdély s az é.-k. háború, II. 506. *Tört. Tár*, 1880., 376 és 1892. 98. — ²⁾ *Szalárdy*, 361. — ³⁾ *Barcsay* Ákos gúnyírata Rákóczy ellen, *Századok*, 1871., 413—5. — ⁴⁾ *Rhédei* *Tört. Maradv.* 58. V. ö. *Basire*, id., h. 564—5. — ⁵⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 410. — ⁶⁾ *Szalárdy*, 361—2. *Szilágyi*, A két Rákóczy, 550. *Tört. Tár*, 1892., 98.

A Fortezza di Bonos Jeno.
 B Palafide.
 C Ponte della Fortezza.

D Batterie de Turchi.
 E Quartiere del Gran Vihar.
 F Quartiere di Ahmet Pascia.

G Quartiere di Hussein Pascia. I Canalevia Ottomana.
 H Quartiere di Nuran Pascia Vihar Approcca e Frangese de
 Turchi
 di Buda.

tett kérését, fogadjon be császári őrséget Jenőbe s a királyt is biztatta, segítse meg Erdélyt s Jenőt, mert »bizony, nem maradunk mi is üttetlen, sőt ezeknek a veszedelme a mi veszedelmünk is«. Rákóczy bizonyos föltételek mellett már hajlandó is lett volna német kézre bízni Jenőt s még augusztus végén is kijelentette, hogy mindenesetre elesik ez a vár, ha őt elejti a kereszténység; maguk a németek azonban most sem törődtek a dologgal és sorsára hagyták Jenőt; mivel — Mikes Kelemen keserű megjegyzése szerint —

»Olyak adnak a királynak tanácsot,
Kik nem ették az alföldi kalácsot«¹⁾.

Rákóczynak — tengerbaja közt — másfelé kellett most már fordulnia; Jenőbe nem küldhetett hadakat, csak utasításokat, — ezeket pedig nem követték. Aug. 23., midőn először értesült, hogy a török mégis meg akarja szállni Jenőt, szinte félvállról mondta, hogy »míg Jenőn csiripol, elmúlik az idő«; a jeneiek pedig még 26.-án is nagyokat ittak a fejedelem egészségére *Tury* Mihály alispán házánál. Hatalmas poharakból, kanocsókból, kupákból, sőt fazekakból szedegették magukba a bátorságot azontúl is és a míg ittak, ugyancsak nagy terveket kovácsoltak, mint harcoljanak a törökökkel; gyakorta való részegeskedésök alatt azonban tiszték, közemberek megfeledkeztek a legközönségesebb elővigyázatról is és teljesen készületlenül, tanácstalanul állottak, midőn aug. 28. elértek a vár alá az első török csapatok s *Mihnye* vajda oláhjai. A törökök másnap, a rájuk annyiszor szerencsés augusztus 29.-én már annyira körülfogták Jenőt, hogy be sem juthatott oda a Rákóczytól küldött 500 vitéz.

A vár védelmét *Diószegi* alkapitányval együtt *Ujlaky* László alispán vezette volna, ha őt magát is ágyhoz nem köti betegsége; fegyelmet tehát egyik sem tudott tartani. Sok beteg volt a várban; a gyermekeket s asszonyokat csak az utolsó napokban küldözgették biztosabb helyekre, s napról napra szökdösött a legénység, úgy, hogy az őrség száma 350-re olvadt le. A rossz hírek hallatára Várad alól Rákóczy aug. 31.-én azonnal megindította hadait, annyival inkább, mert tudta, hogy Jenő eleste után Váradra kerül a sor. Mivel a török egyelőre még csak a palánkot ostromolta, hitte, hogy Ugra alól szept. 2.-án kiküldött 60 embere biztosabb híreket hozhat. A németek szintén bízatták ugyan segítséggel, de maguk is hozzátették, hogy »rákháton fog az járni«. Valóban, teljesen elkéstek vele, mert a jeneiek váratlanul lanyháknak mutatkoztak. A török vezér ugyanis alig érkezett a vár alá, megadásra szólította föl a jeneieket, kik menten el is küldték hozzá *Tury* Mihály alispánt és *Tisza* Györgyöt néhányadmagukkal. Bőven el voltak ugyan látva ágyúkkal s minden tüzelő-

¹⁾ *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 410. *Szállágyi*, Erdély s az é.-k.-i háború, II. 502. *Századok*, 1872. 632.

szerszámmal, de azért egyetlen egy lövéssel sem feleltek a vezér ostrom-készületeire, fenyegetéseire s legfeljebb annyit tettek, hogy halogatták a választ. A török azonban nem pihent. A szigeten levő Rác- vagy Ujváros felől a két szegletbástya közt emelkedő kőfallal szemben földdel megtömtött kasokat építtetett a Körös partján s e kasok mögött tizenhat faltörő ágyút helyezett el, úgy, hogy bármely pillanatban megkezdhette a vár lövetését, még pedig közvetlen közelségből. A teljesen elcsüggedt magyarok tehát szept. 2., a megszállás ötödik napján, a mikor pedig Rákóczy portyázó katonái *Barkóczy* és *Keresztes* vezetése alatt a vezér szemelátára vágtak le és fogtak el néhány törököt, odaüzentek a vezérnek, hogy feladják a várat, ha mindenestül szabadon bocsátja s a Fekete-Körösig kísérteti őket. Másnap, szeptember 3.-án ki is ürítették a várat¹⁾ s török kísérettel szekereken Fekete-Bátorra indultak, szept. 4. pedig teljes katonai rendben érkeztek Szalonta alá.

A fejedelemnek azonban nem kellett »az átkozottak« szolgálata; tisztjeiket azonnal elfogatta s *Ujlaky* László alispánt szept. 7. *Diószegi* Kristóf alkapitánynyal s a melléjük rendelt német hadnagygyal együtt Váradon a piaczon lefejeztette és csak Tury Mihálynak kegyelmezett meg, ki a vár feladását ellenezte. *Pataky* Istvánt, az egyik porkolóbot, ki Debreczen tájékára menekült haragja elől, csak hetek mulva fogathatta meg, de irgalom nélkül felakasztatta őt is.

»Tanúljon más is! — tört ki a fejedelem. — Az lenne híre, ha nem öletnők az árulókat, mi akarattunkból lett Jenő feladása. Ő miattuk romol Erdély, romlunk mi, romol e darab föld s magyar nemzet, — az áruló ebek miatt! Magunk, mint a pogányt, nem szánnók ölni. . . .«
 »Könyörüljön rajtunk a jó Isten!« sohajtott »igen szomorú szívvel« az esztergomi érsek²⁾.

¹⁾ Erről a megadásról 1660. szept. 2.-án, midőn attól kellett tartania, hogy Várad elfoglalása után szentjobbi várának elfoglalására indul a török, Rhédei László váradi főkapitány Husztról így írt a szentjobbiakhoz: »Ha arra kelne is a dolog oztán, hogy Szent-Jób alá menne a török, példát vehet kegyelmetek Várad állapotjáról és *Jenőről*, hogy mely szépen bocsátotta el őket a várnak megadása után.« (*Rhédei*, Tört. Maradványai, 109.). Szept. 4. pedig ekként: »A ki parasztemberek közül több gyalogok közül s egyéb az ott való rend közül is a várat odahagyja, bár bestye kurva fia legyen, ha mindenütt nem öletem, mint a jeneieket; ki látta a kegyelmes Istenért időnap előtt kijönni belőle? Kegyelmeteknek pedig fenyegető szóval nem írok, tudván azt, ktek becsületi s hozzánk való hűséges kötelessége s hazájához való szereteti kteket nagyra viszi s nem kíván olyan gyalázatos életet élni, mint a kik Jenőben voltak«. (U. o. 110—111. 1.) Mindez eléggé mutatja, kortársaik hogyan ítélték a jeneiekről. — ²⁾ A vár ostromának története: *Szilágyi*, A két Rákóczy, 557—59. *Tört. Tár*, 1880. 373., 1892. 100. *Századok*, 1872. 632. *Szakárdy*, 379—386. és 409. *Tört. Értesítő*, II. 160. *Haller* Gábor jegyzetei. Századunk, 1842. 71. *Pesty*, Szörényi bánság, I. 95—6. *Hammer*, III. 486. *Szilágyi*, Erdély Tört. II. 274. *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 423. Boros-Jenő nagyobb képét *Guoldo Priorato* Historia di Leopoldo (Bécs, 1670.) cz. munkája s *Lerch* egyik metszete, a kisebbet *Ricaud* Neue eröffnete ottomanische

Boros-Jenő az 1626. év óta egyesített Arad- és Zarándvármegyék főhelye elesvén, töröknek hódolt a régi és mai Aradvármegyének egész területe s másodszer is földönfutó lett Aradvármegye szerencsétlen nemesége. Az egyesült két vármegye beolvadt ugyan Hunyadvármegyébe s az az erő, mely jogait eljátszani nem engedte, elvben még mindig fenntartotta a vármegyét; nemességének színe-java azonban messzezüllött. Vagyónát, javait elvesztette s nem tartott meg egyebet kardjánál, melyről vérrel mosta le a rajta esett gyalázatot. Nem alkudott meg gyáván a körülményekkel. Ha imént csüggedni tudott egy pillanatra, megemberelte magát ismét s míg gyöngének mutatkozott megyéje megmentésére, mindent elkövetett hazája felszabadítására.

Pforte (Augsburg, 1695. II. 626. l.) cz. könyve után közlöm. Giacomo di *Rossi* Teatro della guerra (Róma) cz. könyvében szintén van egy »Geno o Boros Jeno fortezza in Transilvania posseduta da Turchi dall'anno 1658.« felíráttal. Mind a négy megvan *Lanfranconi Enea* birtokában.

